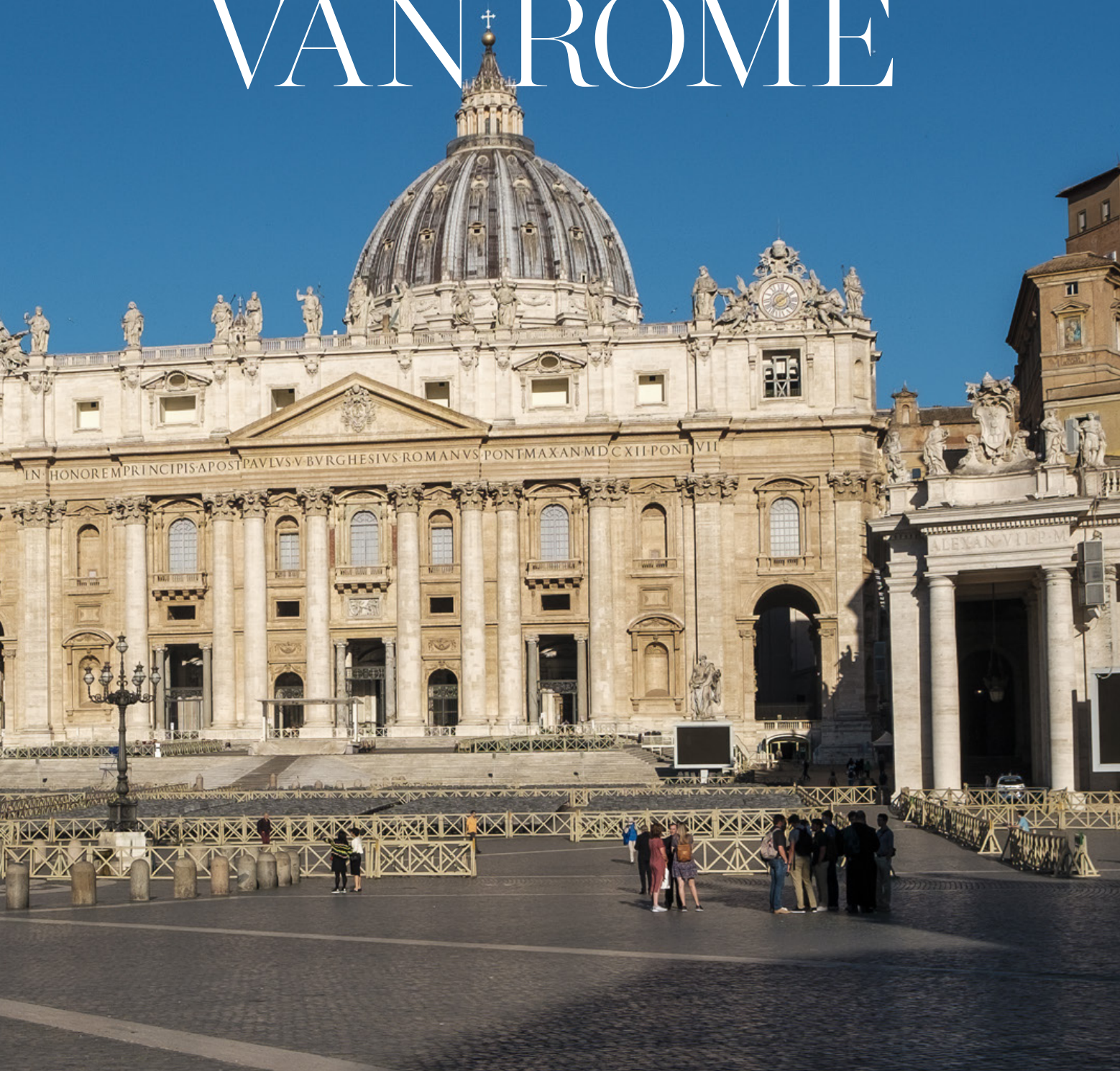

Vervaardigd in Egypte,
geïmporteerd door
Romeinse keizers,
na eeuwenlange
verwaarlozing weer
opgericht en gekerstend
door de pausen en nu
een functie als blikvanger:
de obelisk van Rome.

TEKST **JOOST VERMEULEN**
FOTOGRAFIE **SERVAAS NEIJENS**

DE DERTIEN ANTIEKE OBELISKEN VAN ROME

FLAMINIO

Een van de door Augustus geïmporteerde obelisk op de Piazza del Popolo. Op de achtergrond is het hooggelegen Piazzale Napoleone I op de Pincioheuvel te zien.

Obelisken gelden samen met piramiden als dé symbolen van het oude Egypte. Het merendeel van de nog resterende obelisken staat echter allang niet meer langs de oevers van de Nijl. Van de honderden exemplaren die bij tempels, graven en belangrijke publieke gebouwen in Egypte stonden, zijn er wereldwijd nog maar 23 over – en dertien daarvan staan in Rome. Ooit waren dat er nog veel meer, want opeenvolgende Romeinse keizers hebben ten minste vijftig obelisken vanuit Egypte naar hun hoofdstad verscheept.

Een van de eerste beslissingen die de in 30 v.C. aangestelde Romeinse prefect van Egypte Gaius Cornelius Gallus (70-26 v.C.) nam, was het beslag leggen op de obelisk die Cleopatra meer dan tien jaar eerder had laten maken als eerbetoon aan Julius Caesar, haar toenmalige minnaar. Deze enorme monoliet was van de stad Aswan, in het zuiden van Egypte, getransporteerd naar Alexandrië met de bedoeling om hem een ereplaats te geven op het nieuwe Forum Julium, vlak buiten Alexandrië. Als gevolg van een aantal dramatische gebeurtenissen – Caesar stierf een gewelddadige dood, Cleopatra kreeg een nieuwe minnaar en pleegde na diens dood zelfmoord, en Egypte werd een Romeins win-gewest – was de obelisk ongebruikt blijven liggen op de bouwplaats.

Gallus liet de monoliet alsnog rechtop zetten en claimde het enorme gevaarte (de obelisk was ruim 25 meter hoog) als zijn bezit. Ter bevestiging daarvan liet hij met grote bronzen letters op de sokkel een wijdingsinscriptie aanbrengen, waarmee hij vooral zijn eigen rol als nieuwe 'heerser' over Egypte wilde benadrukken.

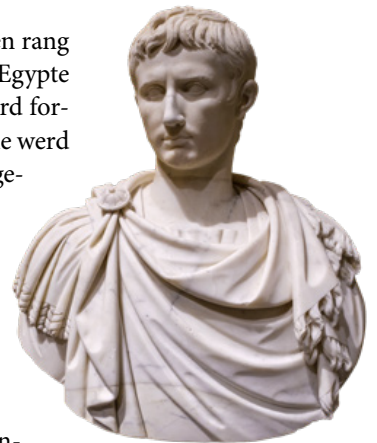
Of het specifiek deze overmoedige inscriptie was die Octavianus, de latere keizer Augustus, ertoe bracht om zijn voormalige beschermeling nog geen vier jaar later wegens machtsmisbruik bij de senaat aan te klagen, valt niet te bewijzen. Feit is dat Octavianus na de uit schaamte zelfgekozen dood van Gallus opdracht gaf de gedachtenis aan de prefect voorgoed uit te bannen. Overal waar Gallus zijn naam had laten aanbrengen, niet alleen op deze obelisk maar ook op talloze andere monumenten en publieke gebouwen in Egypte, werd die verwijderd.

Octavianus, die inmiddels de verheven rang van Augustus had verkregen, beheerde Egypte als zijn privé-eigendom. Het gebied werd formeel bestuurd door een prefect, maar die werd door de keizer zelf benoemd en niet aange-wezen door de senaat, zoals dat voor de bestuurders van Romeinse provincies gebruikelijk was.

Gallus' poging om het (geestelijke) eigendom van Cleopatra's obelisk op te eisen mag dan achteraf gezien wellicht het begin zijn geweest van zijn ondergang, het vestigde wel alle aandacht op dit bijzondere monument. En die aandacht spreidde zich daarna al snel uit naar andere obelisk die op dat moment nog op veel plekken in Egypte aanwezig waren. Vooral in het zuidelijk gelegen Thebe stonden er rond het begin van onze jaartelling nog tientallen overeind.

Augustus toonde grote belangstelling voor deze oeroude religieuze symbolen. In het jaar 13 v.C. besloot hij dan ook twee antieke obelisk te stad in Egypte en zetel van het Romeinse bestuur, te vervoeren. Daar kregen ze een nieuwe plek vlak voor het Caesareum. Dit in opdracht van Cleopatra ontworpen gebouw was ooit bedoeld als mausoleum voor Marcus Antonius, maar werd na de verovering van Egypte in gebruik genomen als plek waar de vergoddelijkte Julius Caesar en zijn familie werden vereerd.

Vermoedelijk was de verplaatsing van deze twee obelisk bedoeld als een soort vinger-oefening. Want drie jaar later, precies twintig

AUGUSTUS

De als Gaius Octavius geboren adoptiefzoon van Caesar versloeg in de zeeslag bij Actium (31 v.C.) zijn rivalen Marcus Antonius en Cleopatra VII. Een jaar later veroverde hij Egypte, waarna Rome kennis zou maken met het bestaan van obelisk.

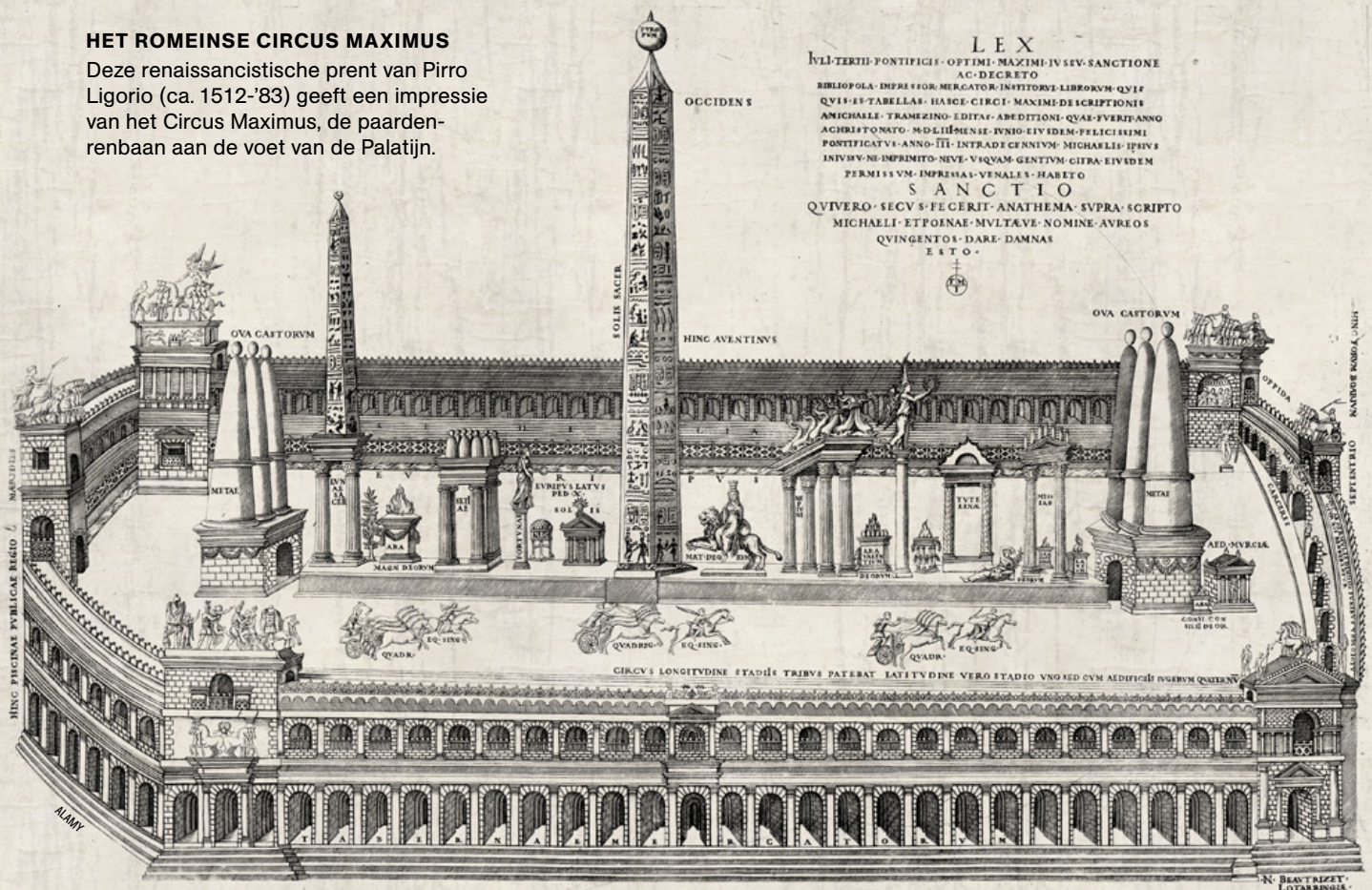
VATICAN

Vorige pagina's

De Romeinse prefect in Egypte, Cornelius Gallus, plaatste deze obelisk op het Forum Julium in Alexandrië. Rond het jaar 40 werd hij door Caligula naar Rome gehaald. In 1586 kreeg hij van paus Sixtus V deze plek voor de Sint-Pieter.

HET ROMEINSE CIRCUS MAXIMUS

Deze renaissancistische prent van Pirro Ligorio (ca. 1512-'83) geeft een impressie van het Circus Maximus, de paardenrenbaan aan de voet van de Palatijn.

ALTAAR VAN DE VREDE

Op de Campus Martius, het Marsveld, stond naast de Solare-obelisk ook het mausoleum van Augustus en de door hem opgerichte Ara Pacis Augustae, het 'Altaar van de Augusteïsche Vrede'.

jaar na de dood van Cleopatra en de annexatie van Egypte, besloot Augustus om twee andere obeliskken vanuit Heliopolis, waar ze voor de aan de zonnegod Amon gewijde tempel stonden opgesteld, naar Rome te halen.

De komst van deze eerste obeliskken baarde veel opzien in Rome. Plinius schrijft bijvoorbeeld dat de boot waarmee de obeliskken waren vervoerd, een schip dat speciaal voor deze klus was ontworpen, naderhand nog jarenlang werd tentoongesteld in de haven van

Puteoli (het moderne Pozzuoli aan de Baai van Napels).

Augustus wilde met het naar Rome brengen van de obeliskken niet alleen laten zien waartoe hij als heerser in staat was. Aan de hand van een inscriptie die hij op

beide sokkels liet aanbrengen, wilde hij ook een ideologische boodschap overbrengen aan het volk: dat hij een sterke heerser was die zijn macht ontleende aan en die vertrouwde op de zonnegod. In Rome betekende dat concreet de god Apollo, aan wie Augustus al eerder grote tempels had gewijd. De volledige tekst luidt: 'Imperator Augustus, zoon van de vergoddelijkte Caesar; pontifex maximus; twaalf maal consul; veertien maal volkstribuun; heeft nadat Egypte onder gezag van Rome was gebracht deze obelisk aan de zon gewijd.'

Om deze relatie tussen de keizer en de zonnecultus te benadrukken, plaatste Augustus zijn obeliskken op plekken met een religieuze of politieke waarde, net zoals de farao's dat deden. De eerste obelisk kreeg een plek op de kop van de paardenracebaan in het Circus Maximus, precies daar waar de wagens tijdens de race moesten keren. De kosmologische allegorie ervan, wagens die als planeten rondom de zon draaien, zal maar weinig Romeinen zijn ontgaan; voor

hen was de omgang met het goddelijke en de vertaling daarvan in rituelen en gebruiken dagelijks kost.

Bij de tweede obelisk was de relatie met de zon nog veel directer. Augustus plaatste deze op de Campus Martius, het Marsveld, vlak bij zijn eigen mausoleum, en wel zo dat op de langste dag van het jaar de schaduw ervan precies in het mausoleum viel. Veel onderzoekers menen dat deze obelisk het hele jaar door als een soort zonnewijzer werd gebruikt. Als dat al zo zou zijn dan heeft hij niet lang naar behoren gefunctioneerd. Plinius schreef rond het jaar 70 n.C. al dat het 'horlogium' van Augustus reeds dertig jaar de tijd niet meer nauwkeurig weergaf.

Een populair monument

Vrij snel na de komst van de eerste twee kwam de stroom obeliskken vanuit Egypte naar Rome pas echt op gang. Augustus haalde nog ten minste twee andere obeliskken naar Rome, keizer Caligula liet de obelisk van Cleopatra alsnog naar Rome sturen en onder keizer Domitianus werden bij de grote Isistempel op de Campus Martius meerdere exemplaren neergezet. Na hen lieten ook Hadrianus, Septimius Severus en vermoedelijk keizer Commodus obeliskken naar Rome brengen.

De laatste keizer die Rome verrijkte met een Egyptische zuil was keizer Constantius II (317-'61 n.C.). Ammianus Marcellinus, een van de laatste grote Romeinse geschiedschrijvers (330-400 n.C.) doet in zijn *Geschiedenis van Rome* (boek XVII, hoofdstuk vier) uitgebreid verslag van de gebeurtenissen rondom het transport van deze enorme obelisk. Daardoor weten we dat het oorspronkelijk de bedoeling was om dit exemplaar, de grootste obelisk van allemaal, te verplaatsen naar Constantinopel, de nieuwe hoofdstad van het Romeinse Rijk. Volgens een legende had Augustus ook al zijn oog op deze zuil laten vallen, maar zag hij vanwege de enorme omvang (het gevaarte weegt 455 ton en is bijna 33 meter lang) af van het plan hem naar Rome te halen.

De dood van keizer Constantijn de Grote en de strijd om de macht die daarna uitbrak tussen zijn zonen maakten dat Constantius II, wiens machtsbasis destijds in het westen (Rome) en niet in het oosten (Constantinopel) lag, besloot om de obelisk alsnog naar Rome te transporteren. Daar liet hij hem neerzetten naast de obelisk van Augustus in het Circus Maximus.

De Flaminio-obelisk van Augustus

Deze obelisk is een van de twee die door Augustus als eerste naar Rome werden gehaald. De andere is de Solare-obelisk, die nu voor het Palazzo Montecitorio staat. De obelisk dankt zijn naam aan de gelijknamige Romeinse weg die begint op het punt waar de obelisk nu staat. Maar hij begon zijn carrière rond het jaar 10 op de *spina*, het centrale 'eiland' van het Circus Maximus waar de renwagens hun rondjes omheen draaiden. Daar kreeg hij in 357 gezelschap van een andere obelisk, die werd opgericht door Constantius II. Beide verdwenen in de Vroege Middeleeuwen onder het zand, tot ze in 1587 werden teruggevonden en in ere werden hersteld door paus Sixtus V: de Lateranense-obelisk bij het Lateraanse Paleis en de Flaminio-obelisk op de Piazza del Popolo. Die tweede was aan één zijde voorzien van inscripties van farao Seti I. Na diens voortijdige dood voltooide zijn zoon Ramses II het monument. Aan het begin van de 19de eeuw werden op het plein en rondom de obelisk versieringen aangebracht in Egyptische stijl.

DOMITIANUS

Deze keizer (r. 81-96 n.C.) heeft in Rome veel gebouwd, waaronder een stadion waar nu Piazza Navona is.

Het waren overigens niet altijd 'antieke' obelisk – exemplaren die in opdracht van beroemde farao's waren vervaardigd – die naar Rome werden gehaald. Omdat de vraag het aanbod overtrof, werden er in opdracht van opeenvolgende keizers soms ook nieuwe obelisken uitgehakt in de steengroeven van Zuid-Egypte, waarna ze via de Nijl en Middellandse Zee naar Rome werden verscheept. We weten bijvoorbeeld dat keizer Domitianus een aantal nieuwe obelisken bestelde in Egypte. En ook Hadrianus liet tenminste één nieuwe obelisk overkomen. Dat deed hij vlak na de dood van zijn in Egypte verdronken minnaar Antinoüs.

Pauselijke teksten

Ooit opgericht voor de eeuwigheid bleken de meeste obelisken echter niet bestand tegen de tand des tijds. De plundering van Rome door

de Goten in 410 en door de Vandalen in 455, de aardbevingen in de 7de eeuw en diverse grote stadsbranden eisten hun tol. Daarbij kwam nog dat het opkomende christendom deze zuilen als heidense symbolen beschouwde en ze, vaak met grof geweld, omver liet werpen. Een groot deel van de Romeinse obelisken verdween zo voorgoed. Ze werden opgestookt in kalkovens of, eenmaal in stukken gehakt, hergebruikt bij de bouw van kerken en paleizen. Slechts enkele bleven, nadat ze waren omgevallen of omgehaald, in stukken achter om ten slotte langzaam in de bodem weg te zakken.

Hoewel er daardoor tegen het einde van de Middeleeuwen in heel Rome nog slechts één obelisk overeind stond – ironisch genoeg was dat de obelisk die Gallus in Alexandrië had aangetroffen –, verdwenen deze wonderlijke monumenten nooit helemaal uit het collectieve

Romeinse geheugen. En toen er aan het begin van de Renaissance, een periode waarin Rome een spectaculaire nieuwe groei kende, bij de bouw van paleizen en kerken brokstukken van obelisksen opdoken, begon er ook een nieuwe bloeiperiode voor de Romeinse obelisksen.

Machtige kerkelijke vorsten, met paus Sixtus V voorop, en leiders van vooraanstaande adellijke families hebben ervoor gezorgd dat tussen de 14de tot de 18de eeuw Rome weer een stad met obelisksen werd. Want waar in het verleden dergelijke restanten werden opgeruimd of hergebruikt in de nieuwbouw, werden ze nu opgegraven, gerestaureerd en op belangrijke plekken in de stad opnieuw opgericht.

Het veronderstelde heidense karakter van de obelisksen werd in de nieuwe situatie ongedaan gemaakt. Men voorzag ze daarvoor van allerhande christelijke symbolen. Uit

De geschiedenis van een populair plein

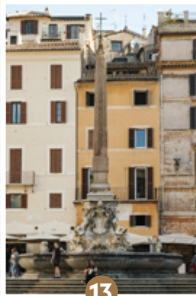
Een van de drukste pleinen van Rome is de Piazza Navona. Het huidige plein is gebouwd op de plaats waar in de Romeinse tijd het stadion van Domitianus lag, dat 275 meter lang en 106 meter breed was. Het werd gebruikt voor atletiekwedstrijden tijdens de vierjaarlijkse spelen voor Jupiter die Domitianus in 86 instelde: de Agones Capitolini. Na de Romeinse tijd raakte Rome ontvolkt. Pas aan het eind van de 15de eeuw kwam er nieuwe belangstelling voor het terrein. De atletiekbaan werd een marktplaats en op de ruïnes eromheen werd gebouwd: kerken, woonhuizen en paleizen. Het schilderij van een anonieme kunstenaar linksboven dateert uit ca. 1625-'44. Het hangt op de plek waar het ook is gemaakt: een van de verdiepingen van het Palazzo Braschi, dat nu een museum is. Twee van de fonteinën die het plein nu sieren, zijn al op het schilderij te zien. De derde, de Quatro Fiumi ('Vierstromenfontein', foto), werd in 1651 door Bernini ontworpen voor paus Innocentius X. De fontein wordt bekroond door de Agonalis, een obelisk die in 81 werd gemaakt voor Domitianus.

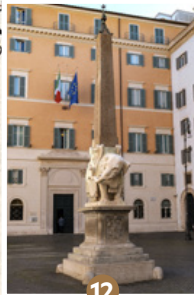
1
Vaticano
Egyptisch
25,36 m

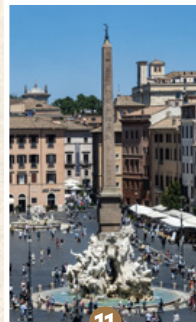
2
Flaminio
Seti I/Ramses II
24 m

13
Macuteo
Ramses II
6,34 m

12
Minerveo
Apriës
5,49 m

11
Agonalis
Domitianus
16,53 m

10
Matteiano
Ramses II
2,68 m

13 antieke obeliskén

Op deze kaart is de huidige locatie aangegeven van de 13 antieke obeliskén in Rome. De naam is de Italiaanse naam. Indien bekend is de opdrachtgever vermeld, of de nationaliteit daarvan. De hoogte is de nettohoogte van de monoliet.

**Pinciano
Hadrianus**
9,24 m

**Sallustiano
Romeins**
13,91 m

**Dogali
Ramses II**
6,34 m

**Solare
Psammetichus II**
21,79 m

**Quirinale
Romeins**
14,63 m

**Lateranense
Thotmosis III/IV**
32,18 m

**Esquiline
Mogelijk Domitianus**
14,75 m

MACUTEO-OBELISK

Deze obelisk, die nu op de Piazza della Rotonda vóór het Pantheon staat, is er één van een paar uit Heliopolis. De andere staat nu bij de Villa Celimontana.

De omgeving van een obelisk werd vaak versierd met barokke standbeelden of fonteinen.

pauselijke teksten weten we dat de kerkvorsten het opnieuw oprichten van dergelijke 'zuilen' zelfs beschouwden als de definitieve overwinning van het (katholieke) christendom. Dat werd door hen nog benadrukt door de teksten die ze op de sokkels van de obelisksen lieten aanbrengen. Daarbij lieten ze overigens ook niet na om, net als hun keizerlijke voorgangers, het (geestelijke) eigenaarschap van de obelisk op te eisen.

Om hun positie in de stedelijke omgeving nog eens te benadrukken, werd de directe omgeving van de nieuwe obelisk vaak versierd met barokke standbeelden of fonteinen. En in een enkel geval werd hij zelfs geplaatst op de rug van een door de beroemde beeldhouwer Gian Lorenzo Bernini vervaardigde olifant. Zo werden uiteindelijk dertien obelisksen, waarvan de herkomst met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid in Egypte lag, in die periode opnieuw aan de vergetelheid ontrukkt.

De eerste obelisk die werd teruggevonden en op een nieuwe plek werd neergezet, was een relatief klein exemplaar dat rond 1350 in stukken werd teruggevonden tijdens een verbouwing van de San Macuto. Deze kerk, die uit 1192 stamt, was gebouwd op (en gedeeltelijk zelfs met) onderdelen van de grote Isistempel die op de Campus Martius stond. Dat gegeven maakt dat de meeste moderne geleerden ervan overtuigd zijn dat deze obelisk er een was die in opdracht van keizer Domitianus naar Rome was gehaald in het kader van het door hem begonnen herstelplan voor de Isistempel.

De gebroken obelisk werd gerestaureerd en van een nieuwe sokkel voorzien, en kreeg daarna een plek op het oude Romeinse Forum

op de Palatijn, aan de voet van de Santa Maria in Aracoeli. Daar stond het monument ruim honderd jaar om vervolgens, nadat het opnieuw was omgevallen, te worden verkocht aan een rijke handelaar die de obelisk een plek gaf in de tuin van zijn Villa Celimontana. Binnen dat park op de Caelius, een van de zeven bergen waarop het oude Rome is gebouwd, werd hij tenslotte in 1817 nog eenmaal verplaatst, om ten slotte definitief te eindigen aan het einde van een wandelpad.

De laatste oorspronkelijk Egyptische obelisk die aan het Romeinse stadsbeeld werd toegevoegd, is het exemplaar dat nu staat opgesteld op een pleintje niet ver van het grootste treinstation van de stad: Roma Termini. Ook deze obelisk stond ooit bij de grote Isistempel. Hij werd echter pas herontdekt op 20 juni 1883, tijdens een van de eerste systematische opgravingen in het centrum van Rome. Op 5 juni 1887 werd hij plechtig opnieuw ingewijd door de Italiaanse koning.

MINERVEO-OBELISK

Deze relatief kleine obelisk staat op de rug van een door Bernini ontworpen olifant. Ook de Minervae maakt deel uit van een paar. De andere staat echter niet in Rome, maar in Urbino.

‘Paus Sixtus V heeft deze obelisk, die van het smerige bijgeloof is gereinigd, in 1586 gewijd aan het onoverwinnelijke kruis.’

PAUS SIXTUS V EN EEN DEEL VAN ZIJN INSCRIPTIE OP DE VATICANSE OBELISK.

Een historische verhuizing

Van een heel andere orde was de verplaatsing van de enige obelisk die al die eeuwen overleefde: die van Cornelius Gallus. Deze was door Caligula naar Rome gehaald en stond in het door hem gebouwde circus, niet ver van het huidige Vaticaan. Volgens de legende was de apostel Petrus samen met honderden anderen aan de voet van deze obelisk door keizer Nero ter dood gebracht. Er deed zelfs een gerucht de ronde dat de metalen bol op de top van de obelisk de as van de apostel zou bevatten.

Als stenen getuige van Petrus' marteldood overleefde de obelisk daardoor als enige alle stormen. Het zorgde er ook voor dat er vanaf de 15de eeuw plannen werden gemaakt om deze zuil een prominentere plek te geven: een plek waardig aan de 'christelijke' status ervan. Uiteindelijk werd dat het plein voor de aan Petrus gewijde basiliek: het Sint-Pietersplein.

Architect Domenico Fontana moest een hele serie werktuigen laten bouwen om hem te kunnen verplaatsen en vervolgens weer omhoog te hijsen. Een daarvan was een enorme houten toren waarin een hefboomsysteem was verwerkt. Onder enorme belangstelling lukte het hem uiteindelijk om op 9 mei 1586 de obelisk van zijn originele sokkel te lichten. Het toegestroomde publiek was zo enthousiast dat ze Fontana vervolgens op de schouders namen.

Maar met het lichten waren nog niet alle moeilijkheden overwonnen. De nieuwe plek lag een stuk hoger en de obelisk moest een aantal nauwe doorgangen passeren. Het duurde nog bijna een maand voordat de obelisk op het

Sint-Pietersplein aankwam. Daarna duurde het nog eens twee maanden voordat onder luid gejubel de bekisting rond de zuil verwijderd kon worden en Fontana opgelucht adem kon halen.

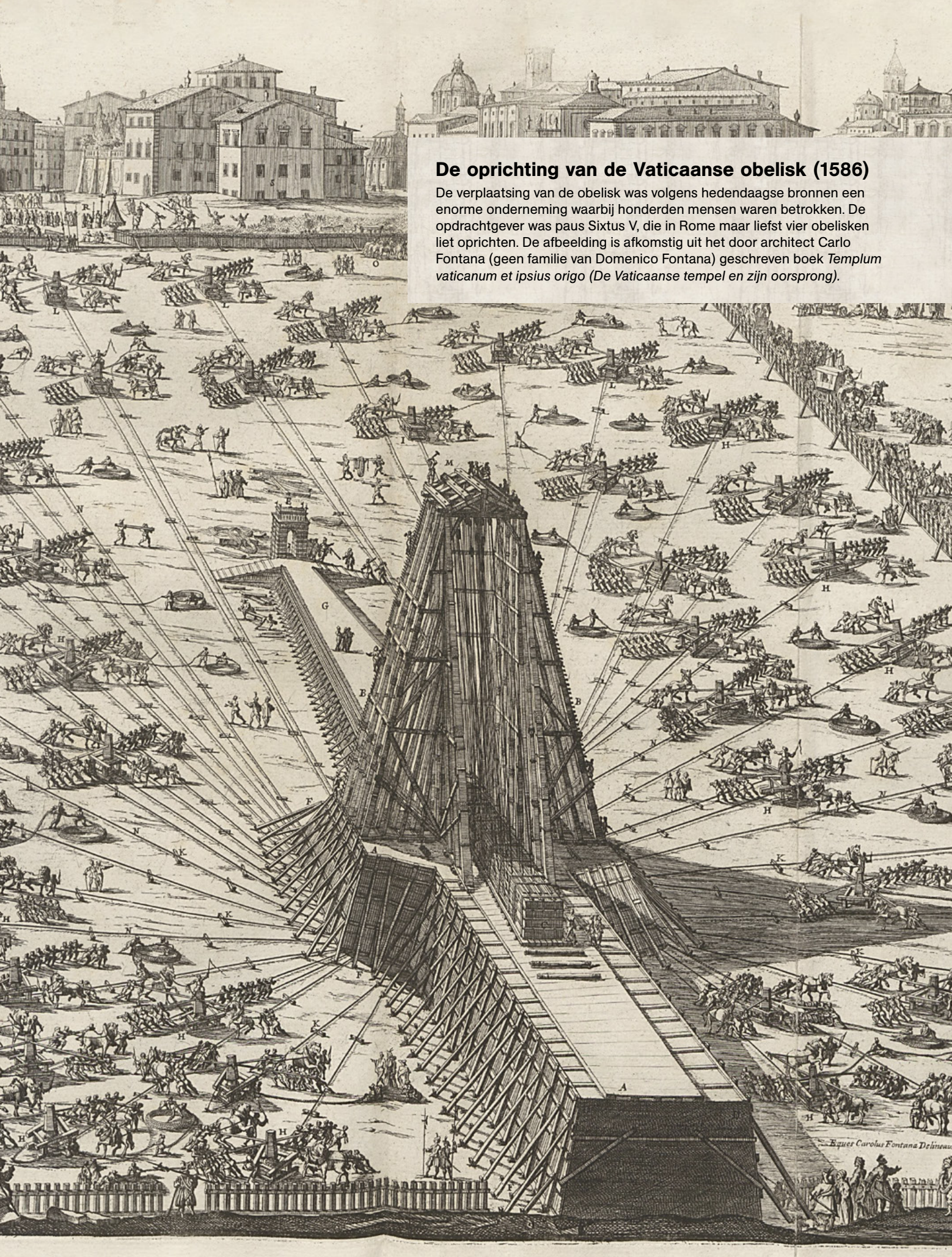
De ervaring die Fontana had opgedaan, kwam nog datzelfde jaar goed van pas. Intussen was immers ook de grootste obelisk, die van Constantius II, herontdekt. Uit de bestudering van oude geschriften was gebleken dat deze obelisk, in tegenstelling tot wat men altijd had aangenomen, niet was verdwenen maar zich nog steeds in de drassige bodem van het Circus Maximus moest bevinden. En inderdaad, daar werd hij na een korte zoektocht op een diepte van zes meter teruggevonden.

De verplaatsing naar de Piazza San Giovanni in Laterano, de door opdrachtgever paus Sixtus V vastgestelde nieuwe locatie, duurde ondanks de eerder opgedane ervaringen toch nog een heel jaar, maar uiteindelijk stond ook de allergrootste obelisk op zijn nieuwe plek.

De impact van al die nieuwe obelisksen was zo groot dat rijke kooplieden en adellijke families ze vanaf de 17de eeuw gingen namaken. Zo staan er 'nep'-obelisksen in de tuin van de Villa Medici en van de Villa Torlonia.

Een van de recentste obelisksen van Rome komt op naam van de fascistische leider Benito Mussolini. Deze staat sinds 1938 op de Piazza Lauro de Bosis, pal voor het Foro Italico, een sportcomplex dat werd aangelegd voor de Olympische Zomerspelen van 1940. Een eigen obelisk als symbool van zijn macht paste daar uitstekend bij. Alleen ging Mussolini daarin nog iets verder dan alle machthebbers die hem voorgingen. Want zijn naam en titel staan niet op de sokkel maar in enorme letters over de hele lengte van dit 17,4 meter hoge monument. ■

De oprichting van de Vaticaanse obelisk (1586)

De verplaatsing van de obelisk was volgens hedendaagse bronnen een enorme onderneming waarbij honderden mensen waren betrokken. De opdrachtgever was paus Sixtus V, die in Rome maar liefst vier obeliskken liet oprichten. De afbeelding is afkomstig uit het door architect Carlo Fontana (geen familie van Domenico Fontana) geschreven boek *Templum vaticanum et ipsius origo* (De Vaticaanse tempel en zijn oorsprong).